
Лановюк Л.П.

**Роль исторического краеведения в формировании личности
подростающего поколения**

Освещается роль изучения истории родного края при становлении самодостаточной личности молодого подрастающего поколения, место исторического краеведения в воспитании национально сознательных граждан.

Ключевые слова: историческое краеведение, история родного края, краеведческие поиски, краеведческие исследования, исторические источники.

Lanovyuk L.P.

Local history role in formation personality of younger generation

The role of studying of history of native edge is shined at becoming the self-sufficient person of young rising generation, a place of historical study of local lore in education of national conscious citizens.

Keywords: historical study of local lore, history of native edge, study of local lore searches, study of local lore researches, historical sources.

* * *

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477):327

Половинська В.В.

РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ У ХІ-ХІІ СТ.

Аналізуються суспільно-політичні взаємини скандинавського і східнослов'янського світів у ХІ-ХІІ ст., їх розвиток.

Ключові слова: Русь, Скандинавія, суспільство, політика.

Для оцінки русько-скандинавських суспільно-політичних відносин та визначення політичної ролі Русі на теренах Північної Європи у ХІ-ХІІ ст. слід розглянути наступні аспекти питання: зовнішньополітичний курс, торгівельні стосунки, військові контакти, матримоніальні зв'язки.

Згідно останніх досліджень в 1010-1020 роках політична ситуація в Прибалтиці вочевидь цікавила Ярослава Мудрого, він прагнув захистити державні інтереси в даному регіоні. 1018 чи 1019 року син Ярослава Ілля оженився з Естрід, сестрою Кнута Могутнього. 1019 р. Ярослав взяв шлюб з Інгігерд, донькою шведського короля Олафа. Ці союзи зміцнили політичний і військовий альянс Русі, Данії і Швеції проти Польщі.

На початку 1020-х рр. ситуація в Скандинавії зазнала змін, коли новий шведський король Анунд-Якоб уклав союз з Олафом Харальдссоном. Виникла військова конфронтація між Данією з одного боку і шведсько-норвезькою коаліцією з іншого. Ярослав і Русь підтримували в даній конфронтації Швецію-Норвегію. 1028 р. Олаф Харальдссон зазнав поразки від данського короля Кнута і попросив притулку на Русі. Не дивлячись на те, що Олаф помер в 1030 р., русько-скандинавські взаємини не змінилися. Як перебування Магнуса на Русі, так і ворожі, згідно сагам, відносини між Ярославом Мудрим і сином Кнута Свейном Альфівасоном, свідчать на користь пронорвезької орієнтації Ярослава.

Оповідь про подорож Карла і Бьорна містить численні вказівки на політичні відносини та торгівельні зв'язки між Руссю і Норвегією, а сага про Магнуса Доброго і Харальда Суворого в Morkinskinna є характеристикою політичних взаємин між зазначеними державами. Це стисла декларація ворожнечі між Ярославом і Свейном Альфівасоном після смерті Олафа Харальдссона. В цей час Русь надала притулок

ворогам Свейна, що раніше підтримували Улава Харальдссона. Ярослав виховував сина Олафа, Магнуса. Коли Магнус повернувся до Норвегії 1035 р., він усунув Свейна і посів норвезький трон. Харальд Суворий був родичем Магнуса і Олафа Харальдссона. Він брав участь у битві при Стіклекстаді і також знайшов пізніше притулок на Русі та оженився з донькою Ярослава. В цьому контексті відносини між Ярославом і Свейном, як вони змальовані в сагах, виглядають досить правдоподібно. Ворожість Ярослава стосовно данської Норвегії в 30-ті роки XI сторіччя була продовженням його балтійської політики 20-х років.

Ідея ворожнечі далі поширюється в сагах через негативне відношення Ярослава до норвежців в цілому. Згідно сагам, Ярослав звинувачує усіх норвежців у зраді Олафа Харальдссона, що заслуговує суворого покарання. Це, швидше, не більш ніж ілюстрації та літературний розвиток теми ворожнечі, яка демонструє авторську інтерпретацію подій. Іншим прикладом ворожнечі є оповідь про тимчасове припинення русько-норвезьких торгівельних стосунків. Це була, наскільки відомо, перша згадка в сагах про розрив торгового миру між Руссю та скандинавською країною. Звично торгові поїздки на Русь сприймалися як приватні подорожі, не дивлячись на участь в них монархів. В сазі про Магнуса Доброго і Харальда Суворого з'являється офіційний статус, оскільки припиняється мирна торгівля між Ярославом і Свейном Альфівасоном. Як політична ворожнеча, так і розрив торгівельних відносин є державними подіями. В контексті фактичного погіршення політичних відносин між Руссю і Норвегією заборона на торгівлю цілком могла мати місце.

Вказівки на відсутність торгового миру між Руссю і Норвегією дозволяють припустити вже в той час існування угоди на державному рівні між двома країнами. Це має означати, що в певний момент часу до 1030 р. Русь і Норвегія уклали подібну торгівельну угоду. Немає підстав вважати, що дана угода була укладена до приходу до влади Ярослава Мудрого, але є всі підстави вважати, що вона буда результатом активної балтійської політики Ярослава. Угода з Олафом Харальдссоном була неможливою при збереженні Ярославом добросусідських взаємин з Кнудом Могутнім. Тому найвірогіднішим є припущення, що угода з'явилася водночас із укладенням союзу між Ярославом і шведсько-норвезьким альянсом проти Данії після приходу до влади в Швеції Анунда-Якоба 1022 р. Поразка Олафа Харальдссона 1028 року і його втеча на Русь є найвірогіднішою верхньою хронологічною межею можливості укладення згаданої угоди. Немає точних вказівок на те, коли саме Ярослав долучився до норвезько-шведського альянсу, але, найвірогідніше, це відбулося між 1024-1026 рр. Середина 20-х років була доленосним періодом для Ярослава і його позиції на Русі. 1023 р. брат Ярослава, князь Мстислав Тмутараканський скористався ситуацією і напав на Київ, в той час як сам Ярослав знаходився в Новгороді. Не дивлячись на те, що напад не зазнав успіху, Ярослав зібрав армію і зустрів Мстислава біля Ліствена під Черніговом 1024 р. Битву було програно, і Ярославу довелося повернутися до Новгороду. Лише два роки потому брати змогли домовитися, і 1026 р. Ярослав повернувся до Києва. Період перебування Ярослава в Новгороді є найвірогіднішим часом укладення угоди з Олафом Харальдссоном і Норвегією. Протягом даного періоду Ярослав зміцнив свої політичні та економічні позиції й переглянув власні стосунки зі іншими державами. Норвегія, після того як її традиційні контакти з іншими країнами порушилися під час боротьби з Кнудом Могутнім, розглядала Новгород як можливого союзника.

Можемо підсумувати, що в період 1024-1026 рр. Ярослав і Олаф Харальдссон уклали угоду, дія котрої поширювалася на новгородські території. Найбільш важливим предметом угоди були, швидше за все, свобода торгівлі для норвезьких купців на Русі і гарантія їх безпеки. Угода стала новою віхою в розвитку русько-скандинавських політичних та економічних відносинах загалом і русько-норвезьких відносинах зокрема.

Ярослав Мудрий був останнім руським князем, що широко використовував скандинавських найманців для вирішення внутрішньополітичних питань. «Повість

временних літ» двічі говорить про спеціальне запрошення варягів в моменти найвищого напруження боротьби: 1015 р., в період загострення відносин з Володимиром [1, с. 168], і 1024 р., під час усобиці з Мстиславом [1, с. 100]. Крім того, присутність варягів у війську Ярослава відзначається 1015 р. (у розповіді про антиваряжське повстання в Новгороді), 1018 р. (боротьба зі Святополком і Болеславом), 1025 р. (при описі битви при Ліствені), 1036 р. (відбиття печенігів, що обложили Київ) [1, с. 97-101], 1043 р. (при розповіді про похід Володимира Ярославича на Візантію) [1, с. 378-379]. Ці уривчасті і різночасні згадки свідчать про те, що під час свого правління як в Новгороді, так і в Києві Ярослав постійно тримав більший чи менший контингент найманців-варягів у складі свого війська [2, с. 55-68]. Про те ж говорять і чисельні скандинавські джерела: саги, рунічні написи тощо.

Природно, що в цих умовах актуальним є питання про оплату найманців, тим більше що основною метою походів скандинавів як на Русь, так і в інші країни, була нажива. Про це достатньо красномовно говорить, наприклад, рунічний напис з Грінсхольма (Швеція, Седерманланд): «Вони відважно виїхали далеко за золотом і на сході годували орлів» [3, № 32].

Прибутковість перебування на Русі відзначається у низці написів з Швеції, зокрема на пам'ятнику з Веди (Швеція, Упланд): «Торстейн придбав цей хутір і нажив [багатство] на сході в Гардах» [3, № 63].

Проте питання про форми і розміри оплати скандинавських найманців на Русі ще не розглядалися спеціально, окрім окремих зауважень з цього приводу А.І. Лященко [4, с. 1061–1086] у зв'язку з аналізом «Саги про Еймунда» і М.Б. Свердлова при характеристиці діяльності скандинавів на Русі в цей час [2, с. 55-68]. Здається, що пильніша увага до цієї сторони відносин Ярослава зі скандинавами дозволяє уточнити місце варягів в руському війську і їх становище на Русі в цей час в цілому.

Тому для нас є надзвичайно цікавим опис угод між Ярославом Мудрим і варязькими найманцями, що міститься в «Сазі про Еймунда», присвяченій службі норвежця Еймунда і його дружини у війську Ярослава під час боротьби останнього зі Святополком і Брячиславом. Грунтовна розповідь про перемоги Еймунда і норманнів, що ведеться в традиційному стилі королівських саг двічі переривається діловитим і детальним викладом переговорів Еймунда і Ярослава про форму і розмір оплати скандинавам і про те, що скандинави зобов'язані робити [5, с. 290].

Угода Ярослава із скандинавами в «Сазі про Еймунда» разом з короткими повідомленнями руських літописів демонструє, що скандинавські дружини розглядалися Ярославом лише як наймана бойова сила, що використовувалася в міру потреби в міжусобній (інколи і в міждержавній) боротьбі. Літописи, як і сага, характеризують варягів як професійну частину руського княжого війська, так і як виконавців волі того чи іншого руського князя, на службі якого вони знаходилися; їх інтереси обмежувалися чисто матеріальними чинниками.

Тепер звернімося до теми військових походів: у Швеції XI ст. 20 рунічних каменів «Інгвара Мандрівника» пов'язано з останнім походом вікінгів «на Схід, до Гард». Цей військовий похід О.О. Мельникова абсолютно справедливо ототожнила з походом князя Володимира Ярославича 1043 р. [6, с. 74-88]. Перша частина «маршрутної схеми» подорожі Інгвара і його дружини повністю відповідає реконструкції всіх попередніх варязьких походів. Після невдачі руських військ в морській битві і розгрому їх під Варною лише частина руських воїнів повернулася додому. Інгвар з дружиною відправився «до Серкланду», де він та значна частина його соратників загинули. Ті з них, хто залишився в живих, змогли повернутися на батьківщину.

Напевно після поразки під Варною варяги рушили знайомою дорогою в Закаспій. Анонімна «Історія Дербенда», що написана в кінці XI ст. і дійшла до нас у списках XVII ст. повідомляє про останній похід русів в Закаспій в 40-і роки XI ст. [7, с. 46-70] Це повідомлення не лише дозволяє включити похід Інгвара в серію «східних походів» варягів, але й здійснити спробу уточнити походження топоніму "Серкланд".

Його пов'язували з народом Serkir – сарацинами, з латинським Sericum – «шовк» [13, № 32]. Не заперечуючи цих версій, додамо, що в даному регіоні одним зі значних політичних утворень був Серір (на території Дагестану). У першій чверті XI ст. склалися особливо міцні стосунки Серіру з приморськими областями [7, с. 187], і, можливо, саме в цей час назва «Серір» стала відома в Закаспії скандинавам, котра у формі «Серкланд» утвердилася для позначення мусульманських країн. Про те, що певна частина дружини Інгвара попрямувала саме до Кавказу свідчить і грузинський «Літопис Картлі»: незабаром після 1043 р. три тисячі «варанів» по р. Ріоні піднялися з моря і взяли участь у війні клдекарського еристава Ліпарита Багваші з царем Баграмом IV [7, с. 164-172].

Загибель Інгвара в останньому із закаспійсько-кавказьких «походів русів» завершує, по суті, останній етап русько-скандинавських військових взаємин епохи вікінгів.

Про велику політичну роль Русі в тогочасній Європі красномовно свідчать розгалужені династичні зв'язки київських князів — особливо Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха — з дворами європейських держав. В зазначені часи шлюби між особами правлячих династій служили виключно політичним цілям і правителі європейських держав прагнули породитися з могутніми київськими князями та заручитися їхньою підтримкою в дипломатичних і воєнних акціях.

В скандинавській літературній традиції та свідомості середньовічних скандинавів Ярославу Мудрому надавалось особливе значення, він був знаковою фігурою у якій персоніфікувались зв'язки із Східною Європою. Його шлюб з донькою конунга Свеаланда Олафа Шьотконунга — Інгігердою, укладений 1019 р., поклав початок переходу від спорадичних особистих зв'язків між скандинавською і давньоруською панівною верхівкою до міждержавних відносин Русі і скандинавських країн, звичною формою яких став обмін посольствами. Внутрішньополітична ситуація, яка склалася на Русі на початку володарювання Ярослава спонукала його активізувати контакти із скандинавськими країнами, що були вкрай необхідні для рекрутування воєнних сил. Ось чому в епоху Ярослава Мудрого русько-скандинавські зв'язки набувають системного характеру — суттєво розширюються і урізноманітнюються форми міждержавних, воєнно-політичних, торговельних, культурних та конфесійних відносин.

Князівські шлюбні союзи XI-XII ст. це разом з тим цікавий і важливий показник тодішньої політичної і, до певної міри, культурної орієнтації Київської Русі. За підрахунками Н. Баумгартена, із 36 відомостей про «міжнародні» шлюбні союзи київських Рюриковичів у XI ст. 8 припадає на Німеччину, 2 – на Францію, 5 – на скандинавські країни й Англію, тоді тісно з ними пов'язану, 7 – на Польщу, 6 – на Угорщину, 3 – на половецьких князівен, 1 шлюб було укладено з візантійською принцесою і 3 – з представниками візантійської аристократії [8]. Як бачимо, дані досить таки промовисті: із загального числа 36 шлюбних союзів київських Рюриковичів тридцять припадає на держави Центральної й Західної Європи і лише декілька – на Візантійську імперію та половецькі ханства. За тими ж даними, у XII ст. «частка Візантії зростає до 7 випадків, але не за рахунок істотного зменшення шлюбних союзів великих київських князів з правлячими династіями центральне – і західноєвропейських держав» [8]. Відомий югославський літературознавець В. Мошин небезпідставно зазначав з цього приводу: «Хоч би як применшували значення династичного фактора в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, наведені цифри переконливо свідчать про те, що в XI ст. Русь у своєму політичному житті була значно сильніше зв'язана з Західною Європою, аніж з Візантією й балканськими слов'янами» [8]. В усякому разі, ці династичні зв'язки, разом з участю Київської Русі в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і війнах, з повною очевидністю засвідчують, що в XI-XII ст. вона входила в європейську державно-політичну систему і усвідомлювала себе частиною цієї системи. Вона жила напруженим міжнародним життям, а її зовнішня політика XI-XII ст. – це передусім, як

слушно зазначає М.А. Алпатов, «зустрічний рух великої європейської держави на Захід» [9]. На ґрунті зазначених економічних і політичних зв'язків розвивалося міжнародне культурне спілкування Київської Русі, яке в XI-XII ст. набуло значного розмаху та інтенсивності.

Династичні зв'язки між правлячими дворами в епоху феодально-монархічних держав були дієвим засобом розвитку і регулювання політичних відносин, тому їх слід розглядати як закономірну форму еволюції русько-скандинавських зв'язків, що виражає перехід цих зв'язків в нову, державно-політичну якість. І знову необхідно констатувати, що ініціатива в розвитку цих зв'язків належить Русі, де значно раніше, ніж в Північних країнах, конституювалася побудована за візантійськими нормами концепція верховної феодальної влади. Творцем нової системи стосунків став добре відомий норманам «конунг Ярицлейв», який до кінця своєї діяльності не лише претендував на рівноцінний візантійському титулу «царя» [10], але і вміло зафіксував родинними зв'язками стабільні стосунки із скандинавськими королівствами (він узяв в дружини дочку шведського короля Інґерд, а їх дочка Єлизавета стала дружиною спочатку Харальда Норвезького, а після його загибелі – Свейна Естрідсона Данського). Саме так була закладена основа системи міжнародних династичних зв'язків київських государів, що функціонувала до XIII ст.

Русько-скандинавські зв'язки не були визначальними в цій системі, але займали в ній стійке місце і дбайливо підтримувалися. Через сто років після правління Ярослава Мстислав Володимирович ретельно відновлює створену в середині XI ст. картину «політичної рівноваги», оновлюючи династичні зв'язки і з Швецією, і з Данією, і з Норвегією. Ці відносини залишалися стабільними і міцними. Взаємодія між двома культурами – руською і скандинавською – в епоху Володимира Мономаха і Мстислава продовжувала розвиватися [11], але, на відміну від IX-XI ст., вона здійснювалася головним чином в політичній сфері.

Як бачимо, на початку XI ст. русько-скандинавські взаємини зазнають якісних змін, що відбулися внаслідок утворення могутньої єдиної Давньоруської держави – найбільшої держави тогочасної Європи. В зазначений період продовжувалися торгівельні зв'язки, проте значно активнішими стали саме політичні контакти. Скандинавські конунги та їх дружини просили у київських князів притулку та захисту від ворогів, ставали найманцями, їм в управління доручалися окремі області Русі (Рогнвальду і його сину Ейліфу – Ладога, Еймунду – Полоцьк). Також встановлювалися династичні зв'язки. Звідси – обмежена сфера мовних контактів; запозичення в руській мові відносилися до соціальних та культурних відносин ('тіун' – староста, 'ябетник' – судовий чиновник; 'берковець' – міра ваги тощо), як і поширення в Скандинавії руських слів [12]. Особливою формою відображення соціально-політичних процесів, що відбувалися на Русі стали східноєвропейські топоніми з коренем *gard* в скандинавській лексиці та розповсюдження в скандинавських сагах і географічній літературі поняття «Велика Швеція» стосовно Русі. Загалом скандинавські джерела активно відкликалися на події руського суспільно-політичного життя; включення історико-географічної інформації про Русь, її політичні, торгівельні і династичні контакти з країнами Балтійського регіону (у тому числі і зі Швецією) до знаменитої хроніки Адама Бременського «*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*» (1073-1076 pp.) та «Слов'янської хронічки» Гельмольда, пресвітера з Вагрії, було досить органічним. Робимо висновок, що соціокультурні зв'язки скандинавського і східнослов'янського світів як продукт розвитку русько-скандинавських політичних відносин в їх нерозривній єдності з династичними та торгівельно-економічними контактами являли собою невід'ємну складову культури Північної Європи того часу.

1. Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод. – М.-Л., 1950.
2. Свердлов М. Б. Скандинавы на Руси в XI в. — В кн.: Скандинавский сборник, вып. XIX. – Таллин, 1974. – С. 54 – 68.

3. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи (тексты, перевод, комментарий). – М.: Наука, 1977. – 259 с. - №№ 32, 63.
4. Ляшенко А.И. «Eymundar saga» и русские летописи. //«Известия Академии наук СССР», VI серия, 1926, т. XX, № 12. – С. 1061 – 1086.
5. Мельникова Е.А. «Сага об Эймунде» о службе скандинавов в дружине Ярослава Мудрого: сб. «Восточная Европа в древности и Средневековье». – М., 1978. – С. 289 – 295.
6. Мельникова Е.А. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. – СС, 1976. – Вип. 21. – С. 74 – 87.
7. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе.–Л.: Издательство Ленинградского университета, 1985. – 286 с.
8. Baumgarten N. de. Genealogies et manages occidentaux des Rurikides russes du X – e au XIII siècles // ОС. — 1927. — V. 9. — № 9.
9. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII-XVII вв. — М.: Наука, 1973. – 476 с.
10. Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X-XV вв. // ТОДРЛ. — 1963. — Т. 19. – С. 28 – 106.
11. Russ H. Das Reich von Kiev. – Handbuch der Geschichte Russlands, Bd. 1. Stuttgart, 1980. – S. 199 – 430.
12. Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. — М.: МГУ, 1956. – 207 с.

Половинская В.В.

Русско-скандинавские общественно-политические отношения в XI – XII вв.

Анализируются общественно-политические взаимоотношения скандинавского и восточнославянского миров в XI-XII вв., их развитие.

Ключевые слова: Русь, Скандинавия, общество, политика.

Polovynska V.V.

The russo-scandinavian political attitudes in XI - XII centuries

Political mutual relations Scandinavian and Eastern Slavic worlds in XI-XII centuries, their development are analyzed.

Keywords: Rus, Scandinavia, society, politics.

УДК 346.232 (47+57)

Осмоловський С.О.

СТАНОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМЦІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII — XIX СТОЛІТТЯХ

Розглядаються ключові аспекти розвитку купецьких гільдій у Росії, які створили економічні і соціальні передумови для перетворення підприємців у самостійний клас. Проаналізовано чинники, що визначали це перетворення у правовому полі Російської імперії та суперечливі наслідки станово-корпоративної організації купецтва для підприємництва і ділової ініціативи.

Ключові слова: підприємець, купець, гільдія, станова – корпоративна організація.

Актуальність наукового дослідження історії підприємництва зумовлена цілою низкою причин. Без знання історії підприємницької справи, без узагальнення і творчого використання досвіду торговців, промисловців і банкірів неможливі ні формування нового типу господарника-підприємця, ні цивілізована перебудова економіки. У масовій свідомості й досі зберігається упередженість щодо власника, панують нав'язані класичною літературою образи підприємців як хижих, обмежених, деспотичних людей. Комуністична пропаганда чимало зробила, щоб закріпити стереотип капіталіста-визискувача, а деякі непривабливі риси сучасного бізнесу ще більше обтяжують такі не зовсім слушні уявлення про підприємництво.

Радянська історико-економічна література відверто ігнорувала сповнені поваги до перших підприємців слова Ф. Енгельса: "... вони були всім чим завгодно, але тільки не людьми буржуазно-обмеженими" [1, с. 326]. В енциклопедичних